

Systémy elektronické komunikace dokumentů a jejich význam v informační společnosti

PhDr. Jindra Planková, Ph.D. / Ústav informatiky, FPF Slezská univerzita, Opava / jindra.plankova@pf.slu.cz

Resumé:

Globální změny v nově budované informační společnosti velmi intenzivně zasahují do všech oblastí komunikace společenského poznání a jeho zpřístupňování. Hlavní úlohu sehrávají procesy informačního průzkumu spojeného s komplexem procesů při zpřístupňování, vyhledávání a dodávání informací i poznatků z informačních zdrojů. Významnou roli v tomto úseku knihovnicko-informační práce mají zejména systémy elektronické komunikace dokumentů a návazné služby dodávání dokumentů. Článek poukazuje na aktuální otázky služeb elektronického dodávání dokumentů, které významnou měrou mění strukturu knihovnicko-informační profese ve vztahu k uživateli a vychází z autorčiny disertační práce s názvem „Systémy elektronické komunikace dokumentů a nová paradigmatu knihovnictví“, obhájené na FF UK v Praze v roce 2008.

Klíčová slova: dodávání dokumentů – dokumentové dodavatelské služby – elektronické dodávání dokumentů – historické aspekty – terminologie – vznik DDS.

Summary:

Global changes intensively impact to all areas of social and scientific communication of information and knowledge in new forming information society. Primary lead is closely connected with information retrieval and information processes. There are unit procedures of available, retrieval and delivery information from information sources. The significant role in this section of library and information work hold electronic systems of document delivery and document delivery services. This article reverts to current key issues of document delivery services and electronic document delivery services and follows up an author thesis „Electronic document delivery and new paradigm in librarianship“ to defend at Faculty of Philosophy, Charles University in Prague, in 2008.

Keywords: document delivery – document delivery services – electronic document delivery – emergence of DDS – historical aspects – terminology – widespread of DDS.

Úvodní charakteristiky

Stojíme na počátku nového tisíciletí, které jistě přinese mnohé společenské, hospodářské, politické a kulturní změny. Svět se rychle zmenšuje a rozdíly, které se zdály ještě před několika lety nepřekonatelné, nejsou nyní žádnou překážkou. Pozvolna jsou otevírány nové možnosti a příležitosti pro tvorbu, šíření a využívání informačního bohatství, které jsou omezeny pouze naší vlastní kreativitou a iniciativou při vymýšlení nových způsobů zvládnání a zprostředkování informací, poznatků, znalostí a vědomostí.

Současný svět nás stále více a více přesvědčuje o tom, že nic se neděje izolovaně od celku. Většina událostí a jevů v soudobé společnosti má svůj původ v nezměrném množství rozmanitých skutečností, které spolu souvisí, navzájem se ovlivňují a společně vytváří komplexní obraz lidského světa. Díky dané skutečnosti dospějeme k faktu, že žijeme v malém světě, kde je vše spojeno se vším ostatním. Neustále jsme svědky probíhající informační revoluce, při níž vědci z nejrůznějších oborů a oblastí výzkumu objevují, že komplexita má svou přísnou architekturu a řád. Otevírají se nové perspektivy vzájemně propojeného světa informací, který dává tušit, jak důležité jsou sítě a síťová spojení. Rovněž na základě dlouholetých zkušeností informačních pracovníků lze dospět k poznání, že informační věda má obrovský význam v procesu zvládnutí transformace společnosti na společnost informační, resp. znalostní.

Moderní společnost klade velký důraz na schopnost orientovat se ve stále rostoucím množství informací, tyto informace hodnotit a využívat je při řešení úkolů. To podmiňuje i odpovídající změny v tak významné struktuře, jakou je zprostředkování a zpřístupňování tradičních i elektronických dokumentů a informací uživatelům. Tyto změny se samozřejmě týkají především oblasti knihovnicko-informačních služeb.

Bouřlivý rozvoj moderních informačních a komunikačních technologií v posledních desetiletích přinesl mnoho změn, které zasáhly většinu oblastí lidské činnosti a celkem přirozeně ovlivnily také publikování a šíření tradičních dokumentů. Vědecké knihovny a informační střediska jsou jedním z článků informačního řetězce, a tak se mnohé změny dotýkají i jejich činnosti. Právě v souvislosti s vědeckými knihovnami a dalšími informačními institucemi jsou jak v zahraničí, tak v českém prostředí často zmiňovány **čtyři podstatné faktory**, které formují současné knihovnicko-informační prostředí: nárůst počtu publikovaných informací; rozmach přístupu k informacím pomocí informačních a komunikačních technologií; rostoucí poptávka po fyzickém přístupu k dokumentům, na základě rozšířenějšího přístupu k bibliografickým záznamům; snižování kupní síly knihoven, která je nutí utratit více finančních prostředků za méně dokumentů a informací. V návaznosti na zmíněné faktory se odkrývají mnohé nové pojmy a koncepce, jako jsou **systémy elektronické komunikace dokumentů, zprostředkování dokumentů, otevřený přístup, nové formy vědecké komunikace a předávání informací**, aj.

1. Elektronické dodávání dokumentů (EDD) a dokumentové dodavatelské služby (DDS)

Obrovské množství informací, které produkuje současná společnost, není možné soustředit do jedné instituce. Vzniká tak reálná potřeba využít služeb, které by zpřístupnily dokumenty uložené v kterékoliv knihovně na světě. Tuto nezastupitelnou úlohu sehrávají ve vědeckých, odborných knihovnách a vědecko-informačních střediscích specifické systémy elektronické komunikace dokumentů a zejména nově konstituované elektronické služby, založené na dostupnosti informací prostřednictvím **využití technologií elektronického publikování a především následného dodání plného textu elektronické podoby části fyzického dokumentu koncovému uživateli**.

Svět se mění rychleji, než si myslíme. Nevyvíjí se jen technika a ekonomika, ale i naše postoje a hodnoty, způsoby chápání, poznávání, vzdělávání a také možnosti získávání běžných i odborných informací. Po padesáti letech prakticky existuje již nová společnost, nové prostředí. A lidé, kteří se v tomto světě narodili, si těžko dovedou představit svět minulý, ve kterém žili jejich prarodiče a do kterého se narodili jejich rodiče. Světem, v němž se nacházíme, už nehýbou jen tradiční ekonomické faktory – práce, kapitál, zdroje – ale také **informace, poznatky a znalosti**. V období vědeckotechnického rozvoje představují významnou strategickou surovinu, která urychluje vědecký a technologický pokrok, hospodářský rozvoj a také informovanost a vzdělanost celé společnosti. Na rozdíl od předcházejících rozhodujících surovin jsou informace zdrojem, který se používáním nevyčerpává. Současná doba se potom snaží řešit problémy spojené s racionalizací získávání, zpracování a poskytování adekvátních informací. Dimenze tvorby, zpracování a zprostředkování informací jsou těžištěm nového, tzv. informačního sektoru ekonomiky – *informačního průmyslu*.¹ Další nakládání se zprostředkovanými daty, fakty a informacemi je potom spojeno především s oblastí vzdělávání, resp. *vzděláváním pro informační společnost*. Daný princip by měl hlavně člověku umožnit poznat tři základní dimenze vzdělávání – etickou a kulturní; vědeckou a technologickou; ekonomickou a sociální.²

Vzhledem k uvedeným skutečnostem lze charakterizovat současný svět jako dobu převratných technologických a společenských změn, které ovlivňují všechny stránky života člověka i celé společnosti. Vývoj digitálních a informačních technologií určených k vytváření, zpracování, šíření a užívání informací, závažně přispívá k formování nové znalostní společnosti a snad jednou z nejvýznamnějších charakteristik současné doby je *exponenciální nárůst nových informací, dokonce nových vědeckých poznatků* v digitální podobě, jejich zpřístupnění komunikačními a informačními technologiemi, často

v reálném čase, bez ohledu na místo jejich výskytu. Průnik nových technologií tedy ovlivňuje rychlý přenos digitálních informací do všech sfér lidské společnosti. Zároveň se rozvíjí a ovlivňuje snahy vedoucí ke **snadné přístupnosti a dostupnosti** veškerých informačních zdrojů a odborných informací prostřednictvím internetových prostředků, a to celosvětově. Tento trend prohlubuje problém úlohy a postavení pracovníka odborné knihovny, resp. vědeckého pracovníka, v novém, do značné míry změněném, systémovém prostředí.

Je tedy zřejmé, že informační a komunikační technologie jsou významným nástrojem, kterého lze použít k dobrým či špatným účelům. Přitom však je nutno si uvědomit, že tzv. „informační revoluce“ si žádá vážnou diskusi především o schopnostech a možnostech moderního člověka vnímat, utřídit, vyhodnotit a zapracovat do svého intelektuálního či poznatkového fondu nepřeborné, mnohdy i volně dostupné informační bohatství, které nám mnohá komunikační a informační média nabízí. Z tohoto úhlu pohledu se potom jeví jako samozřejmé **úvahy nad budoucností, novým posláním a funkcí knihoven a knihovnicko-informační služeb**, snahy o jejich formulaci, v návaznosti na vzrůstající potřebu získat snadno a rychle kvalitní odborné informace, s využitím potřebného typu informačních služeb.

1.1. Historické kořeny služeb DDS

Z historického kontextu je zřejmé, že již od poloviny 19. století knihovny používají fondy dokumentů jiných knihoven, a to k uspokojování potřeb vlastních uživatelů. Na počátku stojí *meziknihovní vypůjční služby*, resp. *mezinárodní MVS*, které využívaly tradičních metod, tj. knihovny si mezi sebou půjčovaly původní tištěné dokumenty.³ **První** zřetelná revoluce ve službách MVS/MMVS proběhla na přelomu 30. a 40. let 20. století a byla spojena s počátky *mikrofilmování* knihovnických sbírek. Na základě procesů mikrofilmování bylo možné zpřístupnění dokumentů bez nutnosti vypůjčování originálů tištěných dokumentů. **Dalším** mezistupněm bylo zavedení *technologie kopírování* v 50. letech 20. století⁴, která velmi výrazně ovlivnila zejména oblast MVS a MMVS. Zavedením této nové technologie došlo k vysokému nárůstu výpůjček kopií dokumentů, pořízených z tištěných originálů. *Ve stejné době* došlo ve Spojených státech amerických také k prvním pokusům využití *telefonních a telexových* linek pro přenos dokumentů. V nově vznikajících systémech typu OCLC nebo Dialog DialOrder byla uživateli nabídnuta možnost objednání a dodání dokumentu jak tradičním způsobem, tak pomocí tele-xu. První experimenty byly úspěšně ukončeny a potvrdily vzrůstající požadavky uživatelů na rychlé dodání dokumentu, bez nutnosti získání originálu tištěného dokumentu.

Následujícím výrazným mezníkem ve vývoji služeb dodávání dokumentů se staly **magnetopáskové služby**, které se od konce 60. let 20. století prosadily především v katalogizaci, bibliografii a dokumentaci. Jejich hlavním principem bylo jednorázové zpracování dokumentu a na jeho základě pak následná distribuce sekundárních informací, s cílem racionalizovat všechny typy informačních služeb. Z této základní myšlenky vycházela tehdy dosti převratná technologie šíření sekundárních informací, která na rozdíl od tradiční technologie tištěných záznamů využívala maximální měrou přednosti moderní výpočetní techniky a její schopnosti šířit informace ve formě souborů záznamů na magnetických páskách. Magnetopáskové služby, resp. služby počítačového šíření informací tak, jak se ve světě vyvinuly, **umožnily soustředěné, velmi náročné a kvalifikované zpracování dat a dokumentů na jednom místě** s maximálním vynaložením odborné erudice kvalifikovaných pracovníků a technicko-administrativních kapacit při tvorbě vstupního dokladu. Nákladnost daného vstupního zpracování byla vyvážena mnohonásobným účelovým využitím všech vstupních záznamů, resp. dokumentů, a to v co nejširším sortimentu informačních služeb. Základní předností této technologie byla

¹ Japonec Joneji Masuda sem zahrnuje také výzkum, vývoj, vědu, vzdělávání, umění a etiku. – NAISBITT, J.; ABURDENOVA, P., s. 11-52.

² Učení je skryté bohatství, s. 7.

³ Byly půjčovány originály nebo jejich duplikáty.

⁴ Vytváření xerokopí pro účely MVS a MMVS.

také možnost pracovat bez čerpání další lidské kapacity automaticky s každou položkou (záznamem) jako s množinou různých údajů, které lze podle požadavků na výstupu libovolně doplňovat, vyřazovat, třídit, přeskupovat, vyhledávat a statisticky měřit.⁵

Magnetopáskové služby původně vznikly jako způsob racionalizace automatizace knihovnických systémů v oblasti katalogizace a bibliografie. Na druhé straně byly chápány v oblasti dokumentaristiky a informačního managementu jako vedlejší produkt počítačově zpracovávaných a na výstupu tištěných signálních bibliografických a referátových periodik. **Nejperspektivnější** formou využití magnetopáskových služeb se ovšem staly **průběžné** individuální i kolektivní **rešerše**, běžně označované zkratkou SDI⁶. **Rešeršní služby SDI** se podstatně rozvinuly v 1. polovině 70. let 20. století. Tyto průběžné signální informační služby, vycházející z periodického počítačového porovnání nových přírůstků bází dat s trvale položenými uživatelskými dotazy, se udržely i v době převládajícího využívání databází v dialogovém režimu, a to vesměs formou retrospektivních rešerší. Původně se pracovalo dávkovým způsobem a profily uživatelů musely být při zadávání nejprve v několika částech tzv. "vyladěny" než došlo k definitivnímu zavedení pro průběžné informování daného uživatele, popř. celé skupiny konečných uživatelů příslušné databáze. Dialogové systémy databázových center však poměrně záhy umožnily nastavení profilu online při zpracování retrospektivní rešerše. Dnes tuto možnost nabízí většina provozovatelů online informačních služeb, a to nejen v případě dokumentografických rešerší, ale stále častěji i v případě databází nebibliografického charakteru, např. aktuálního agenturního zpravodajství o událostech v určitém oboru vědy, průmyslu či obchodu.

Nesporný **úspěch** informačních služeb typu SDI, který se etabloval s původními magnetopáskovými službami, lze považovat za **podstatný předstupeň** vývoje dokumentových dodavatelských služeb. Jsem přesvědčena, že hlavní princip jednorázového zpracování dokumentů a na jeho základě následná distribuce sekundárních informací vytvořily zásadní východiska pro racionalizaci informačních služeb vědeckých knihoven a staly se základem pro šíření včasných a adresných informací, na základě uživatelského požadavku.

Na **přelomu** 60. a 70. let 20. století ještě došlo k bouřlivému rozvoji především **vědeckých a technických informací**, což vyvolalo obrovskou poptávku po dodání aktuálních a včasných informací z této oblasti. Nezávisle na činnosti knihoven se v knihovnicko-informačním sektoru formoval nový typ **komerčních bibliografických bází a různorodých systémů**, jejichž cílem bylo včasné zpřístupnění aktuálních informací a byly poprvé vymezeny termíny „document supply“, resp. „document delivery“.⁷

Nárůst popularity těchto systémů byl svázán s nárůstem požadavků na ně kladených. Uživatelům postupně přestal stačit pouze bibliografický záznam zdroje. Počáteční požadavky se týkaly pouhého dodání abstraktů, nebo seznamů obsahů⁸ požadovaných materiálů. Později přistupují požadavky na dodání plných textů článků s možností jejich vtištění, ovšem pouze poměrně nevelké množství časopisů bylo síťově dostupných. Práce při zdokonalování komerčních systémů byly provázeny činnostmi spojenými s automatizací knihoven. V počátečním období byla pro využívání komerčních systémů požadována odpovídající příprava, proto byli prvotními uživateli zpravidla speciálně školené osoby, zejména informační pracovníci knihoven. V průběhu 70. let 20. století došlo k vytvoření kvalitnějších a uživatelsky příznivějších rozhraní, která umožnila jejich užívání širším okruhem zainteresovaných uživatelů.⁹ Jedná se rovněž o dobu, kdy vydavatelé

⁵ VLASÁK, R. (1999), s. 60-65.

⁶ Angl. selective dissemination of information; v českém prostředí známý pod zkratkou ARI – adresné rozšiřování informací.

⁷ WOOD, J. L. s. 129-130.

⁸ angl. current content

⁹ CHMIELEWSKA-GORCZYCA, E. s. 120.

¹⁰ WOOD, J. L. s. 127.

¹¹ zkratka IEPRC.

¹² plný název – Birmingham and Loughborough Electronic Network Development

¹³ angl. numerical electronic machines and human factor

časopisů začali zpřístupňovat svou produkci v elektronické podobě, nejprve na diskétách, později na CD-ROM nosičích. Díky tomu, bylo již v roce 1980 realizováno v USA komerčními službami dodávání dokumentů přibližně 24 miliónů objednávek ročně.¹⁰

Všeobecný úspěch systémů elektronického dodávání dokumentů, převedším pak jejich sbírek elektronických časopisů, byl na počátku závislý na cenách realizace v rámci projektů a také na schválení jejich uživateli. Z obecného pohledu se otázkami elektronických časopisů zabývá již od roku 1981 organizace *International Electronic Publishing Research Center*¹¹, založená ve Velké Británii. Tato instituce dozorovala mimo jiné také nad průběhem programu **BLEND**¹², který probíhal v letech 1980–1985. Předpokladem programu bylo omezení na práci s elektronickými časopisy, jako svébytnými druhy telekonferencí. Autoři článků, za pomoci výpočetní techniky, publikovali svůj text přímo v elektronickém časopise a teprve následně byl článek pročten redaktory a recenzenty s cílem dostat se přímo k potenciálnímu uživateli. Projekt spočíval ve vydávání elektronického časopisu, jehož tematické zaměření bylo orientováno na „číselné elektronické stroje a lidský prvek“¹³. Každý autor, který se zúčastnil projektu (cca 45 autorů), měl zajištěn přístup k počítačovému terminálu a telefonu. Účastníci měli rovněž vyhrazen prostor v paměti počítače v podobě tzv. pracovní kartotéky, což je zavazovalo k přípravě jednoho článku a jedné krátké zprávy v průběhu každého roku.

V rámci projektu existovaly tři způsoby zadání textů do systému, které se realizovaly:

- online způsobem z terminálu lokalizovaného u autora;
- odesláním kopie článku na Univerzitu v Birminghamu, kde byl článek pomocí optické čtečky převeden a zpracován do systému;
- odesláním kopie článku na Univerzitu v Loughborough, kde byl článek zaveden do systému pomocí terminálu sloužícího k redigování textů.

Teprve po převedení textu byl článek směřován k recenzování. Pokud nebyl článek přijat, byl umístěn v pracovní kartotéce autora a s jeho souhlasem zpřístupněn uživateli. Předpokládání hlavními a podstatnými materiály systému měly být odborné články. Ovšem již v první etapě zpracování programu bylo rozhodnuto publikovat také komentáře a diskusní příspěvky týkající se jednotlivých článků; informace o novinkách v systému BLEND; informace o provádění výměny informací mezi účastníky; připravované anotované bibliografie na základě poznámek přečtených autorských prací; ohlasy uživatelů, kteří nebyli účastníky programu.¹⁴

Při současném zkoumání obecné úrovně rozvoje systému je nutné od sebe odlišit dva rozdílné typy elektronických časopisů:

- časopisy, které mají dvě formy – tradiční tištěnou a verzi elektronickou;
- časopisy, které mají pouze elektronickou verzi.¹⁵

Dalším experimentem byl pak projekt **DOCDEL**, který financovala *Komise Evropské unie* v letech 1984–1985.¹⁶ Cílem navrhovaného projektu bylo vytvoření nového systému elektronického dodávání dokumentů a elektronického publikování v podmínkách států Evropské unie. Projekt byl součástí plánu na vytvoření a podporu společného evropského informačního trhu. Po uplynutí zkušebního období se projekt stal součástí evropského podprogramu INFOMAR C, který se následně včlenil do programu na vybudování elektronického publikování. V současné době je pod záštitou evropského programu na podporu budování *informační společnosti*.¹⁷

¹⁴ PINDLOWA, W. s. 228-230.

¹⁵ ROWLEY, J. s. 46.

¹⁶ Více viz. MASTRODDI, F. A. s. 121-128.

¹⁷ The European, s. 39.

Organizace, která se zabývala a dnes částečně ještě zabývá zkoumáním a diferencováním systémů elektronického dodávání dokumentů, se jmenuje **PIRA** (*Printing Industry Research Association*) a vznikla v roce 1982.¹⁸ Výzkumy prováděné touto organizací se soustřeďují zejména na tyto oblasti: častost objednávání a využívání knih, časopisů a abstraktů; finanční stav knihoven; potřeby a požadavky uživatelů knihoven na služby dodávání dokumentů; ceny; přístupy k autorskému právu; způsoby získávání dokumentů; používání online informací a informačních zdrojů; očekávání od systémů elektronického dodávání dokumentů. Jednotlivá zkoumání měla svou bezprostřední souvislost se vznikem projektu **HERMES**, který měl splňovat tři základní cíle:

- poukázat na možnosti telefaxu pro využití v rámci systému elektronického dodávání dokumentů;
- stimulování dalšího rozvoje výsledků;
- zajištění základů širšího použití systémů elektronického dodávání dokumentů.¹⁹

Shrnutím daných informací dostaneme **činitele**, které se výrazně zasloužily o **vznik elektronických časopisů a systémů elektronického dodávání dokumentů**. Mezi nejdůležitějšími je nutné jmenovat:

- vývoj výpočetní techniky umožňující vznik systémů online;
- proces zlevňování a možností širšího přístupu k zařízením vytvářející plné texty dokumentů;
- rozvoj telekomunikačních sítí;
- zvýšení cen papíru, cen skladování a distribuování; stejně jako zvýšení cen tradičních publikací;
- rostoucí počet publikací;
- ohraničení rozpočtů knihoven a odtud vyplývající klesající množství nákupu nových publikací.²⁰

V dnešním chápání je dodávání dokumentů **komplexní proces**, který především *zkracuje čas a prostorovou vzdálenost* mezi tvůrcem a příjemcem materiálů. Na základě historického vývoje je možné stanovit a popsat pět základních kategorií služeb dodávání dokumentů, které poskytovali či poskytují jejich producenti (resp. knihovny).

1. *Knihovnické sítě a konsorcia*, které často vytvářejí společné báze dat katalogizačních, resp. bibliografických záznamů, pro více knihoven. V rámci sítí či konsorcií dochází k výměně různých typů dokumentů se zvláštním zřetelem na kompaktní vydání. Ve výjimečných případech mohou být krátké dokumenty naskenovány a poslány elektronicky.
2. *Služby dodání na CD-ROM* – jedná se o plnotextové a multimediální báze, nejčastěji slovníky, encyklopedie. Mohou zahrnovat a zpřístupňovat obsahy předplacených časopisů, nebo rovnou vybrané články.

¹⁸ Obecný název – The Research Association for the Paper and Board, Printing and Packaging Industries in the Great Britain.

¹⁹ PINDLOWA, W. s. 232.

²⁰ PINDLOWA, W. s. 228.

²¹ ROWLEY, J. s. 47.

²² Dostupný z WWW: <<http://www.ukoln.ac.uk/services/elib/>>.

²³ BARTOŠEK, M. s. 251.

3. *Služby* dodávání dokumentů poskytované online *komerčními dodavateli*. Tyto systémy se specializují především na dodávání dokumentů z časopisů, materiálů z konferencí, výsledků zkoumání, a to na základě tištěných dokumentů.

4. *Služby dodávání knihovnám* na základě *předplatného* nabízející elektronické i tradiční služby, a to jak z časopiseckých, tak i tradičních zdrojů informací, v tištěné i elektronické formě.

5. *Služby* elektronického dodávání časopisů poskytující *časopisy od více vydavatelů*. Časopisy mohou být zpřístupněny na CD-ROM nosičích nebo v online podobě. Pomocí této nabídky může uživatel získat všechny časopisy od určitého vydavatele nebo vybrané články.²¹

Velmi důležitým činitelem efektivního fungování systémů elektronického dodávání dokumentů je dnes také spolupráce a partnerství jednotlivých institucí, které se účastní procesu komunikace a předávání informací potenciálnímu uživateli. Jedním z případných návrhů spolupráce v oblasti elektronického dodávání dokumentů je jistě program Britské knihovny, známý pod označením **eLIB**²² (*the Electronic Library Programme*). Britský program probíhal ve třech etapách v letech 1994–2000 a byl orientován ryze prakticky s cílem pokrýt co nejširší oblast středoškolského a vysokoškolského sektoru²³. Mezi počáteční podporované oblasti programu patřily zejména elektronické publikování a digitalizace; přístup k elektronickým zdrojům a **elektronické dodávání dokumentů**; vzdělávání a výuka. V průběhu řešení programu se podpora soustředila na tvorbu hybridní knihovny; otázky dlouhodobého uchování digitálního materiálu; realizaci souborných virtuálních katalogů s využitím technologie Z39.50 a zejména transformaci řešení a navrhovaných služeb s cílem vytvoření formy konstantně provozovatelných služeb. Program v mnohém urychlil pohled na možnosti a funkce poskytování elektronických služeb a stal se katalyzátorem pro široký praktický rozvoj elektronických služeb a digitálních knihoven v britských vzdělávacích institucích.

1.2. Obecné aspekty vzniku a rozšíření služeb DDS

Největší vliv na vznik a rozšíření služeb DDS měly především *změny v oblasti vědecké komunikace*, k nimž došlo po 2. světové válce. Velký vliv získala komerční nakladatelství, zároveň došlo k nárůstu produkce především v oblasti periodik. Ve vědě a výzkumu se projevila specializace doprovázená „nutností“ publikovat. Tato publikační činnost ovšem nebyla podporována stejně silnou potřebou číst, a proto došlo k poklesu předplatitelů u již dříve existujících titulů. Nově vznikající periodika pak měla malou šanci získat si své předplatitele.

Ekonomické vlivy byly další příčinou a současně důsledkem změn v šíření informací. Došlo k přesunu předplatného na instituce (knihovny), které byly zatěžovány neustálým růstem cen a stagnací, či poklesem rozpočtů na doplňování knihovních fondů. Nárůst počtu publikovaných dokumentů vedl ke **vzniku nových služeb** informačního průmyslu. Postupně došlo k rozšíření vydávání referátových periodik, později dokumentografických bází dat, vznikli noví producenti sekundárních informačních zdrojů a databázová centra, subskripční agentury a komerční dodavatelé dokumentů. Nové možnosti pro šíření informačních zdrojů pak přinesly moderní informační technologie, které ovlivňovaly především oblast elektronického publikování. Elektronické publikování tedy nabídlo další změnu v komunikaci vědeckých informací.

Jedním z důsledků naznačeného procesu působícího v dnešní informační vědě a knihovnictví je, že vědecké knihovny a vědecko-informační střediska vynakládají většinu svých finančních prostředků na udržení předplatného nejvýznamnějších (domnívám se, že i nejdražších) periodik, a tím omezují své možnosti nákupu vědeckých monografií, jejichž ceny rostou také. Mnohé vědecké knihovny tedy musí vyvažovat své potřeby v oblasti využívání tradičních dokumentů a služeb s novými požadavky, které plynou

z rozvoje moderních informačních technologií. Kromě financování nákupu primárních dokumentů vynakládají knihovny značné finanční prostředky také na sekundární informace, na ně navazující služby a technické vybavení, bez kterého je provoz dnešních knihoven nemyslitelný.²⁴

Pod vlivem uvedených skutečností a s vědomím toho, že je nemožné s omezenými finančními zdroji zajistit nákup všech potřebných dokumentů, jsou vědecké knihovny nuceny spolupracovat a využívat všech dalších efektivních forem zajišťování dostupnosti informací pro své uživatele. Např. dochází k organizování formou konsorcií za účelem zvýšení finanční síly pro sdílení informačních zdrojů; modernizují se prostředky meziknihovnických služeb a výrazně se rozšiřuje její objem; dochází ke stále většímu využívání komerčních organizací dodávajících články, popř. další typy dokumentů; přechází se na předplatné plnotextových elektronických zdrojů (u titulů s vyšší cenou tradiční tištěné podoby); značná část finančních prostředků je vynakládána na zajištění sekundárních informačních zdrojů.²⁵

Tyto trendy, jejichž nejvýznamnějším projevem je **přechod od přímého vlastnictví dokumentů** směrem k **zajištění přístupu** k nim, se začaly projevovat již v průběhu 80. let 20. století. Další zřetelné zvýrazňování rozdílů mezi **tradičním a virtuálním knihovnickým prostředím** je pak možné sledovat v 90. letech 20. století. Virtuální prostředí zrušilo geografická omezení, která dříve výrazně ovlivňovala nejen přístup k informačním pramenům, ale také dostupnost informací o nich. Elektronické publikování změnilo způsoby šíření, zpracování, zpřístupňování i uchování dokumentů. Dostupnost informací o publikovaných dokumentech, snadnost jejich lokalizace i možnost zajištění „okamžitého“ přístupu k nim, dnes směřují k tomu, že mnohé vědecko-informační instituce začínají uvažovat o zakoupení dokumentu až v okamžiku vzniku uživatelského požadavku o daný dokument.²⁶ Základem rozhodování je tedy schopnost určit nejvýhodnější způsob, jak uživateli zajistit přístup k informacím, které potřebují.

Konkrétním výsledkem dosavadního ekonomického vývoje je tedy to, že stále dražší časopisy i další dokumenty musí být vyřazeny z předplatného či nákupu do fondů vědeckých knihoven. Proto jednou z možných variant, které mohou knihovny využít pro udržení trvalé a poměrně rychlé dostupnosti informačních zdrojů v oblasti vědeckých informací, jsou **komerční dokumentové dodavatelské služby**. Domnívám se, že tyto služby rozvíjející se již od počátku 60. let 20. století také čerpají nemalé částky z rozpočtů knihoven a tím je zatěžují konkrétními finančními náklady. Ovšem jejich nespornou výhodou je, že díky nim jsou knihovny schopny vyhovět individuálním požadavkům uživatelů, aniž by musely vydávat podstatně vyšší finanční prostředky na nákup, zpracování a uchování dokumentů jen pro případ, že by je občas někdo potřeboval. Domnívám se, že tímto způsobem jsou mnohé knihovny schopny uspokojit informační potřeby svých uživatelů s rozumnými náklady a v přiměřené kvalitě. Nezbytným předpokladem pak je, aby knihovny byly schopny svým uživatelům poskytnout dostatek informací o nově vydaných dokumentech z jednotlivých publikačních oblastí.

S poskytováním elektronických informací, meziknihovnickými službami a službami elektronického dodávání dokumentů jsou dnes úzce svázány nejen ekonomické a technické záležitosti, ale také otázky **autorských práv a licenčních smluv**.²⁷ Na tyto aspekty práce s informacemi by se nemělo zapomínat ani u případných vlastních aktivit knihoven v oblasti **digitalizace** dokumentů. Bez ohledu na to, zda se vědecké knihovny pouštějí do těchto aktivit za účelem archivace dokumentů nebo ve snaze usnadnit a urychlit přístup svých uživatelů k dokumentům.²⁸ Hlavním cílem vědeckých knihoven je tedy poskytovat volný a otevřený přístup k informacím z oblasti vědy, umění, kultury a sladit tento požadavek se snahami komerčních producentů informací.

²⁴ ŠILHÁNEK, J. s. 9-18.

²⁵ MITCHELL, E.; WALTERS, S. A. s. 1-14.

²⁶ Zmíněný postup odpovídá principu „just-in-time“.

²⁷ BOHÁČEK, M. s. 6-31.

²⁸ POLIŠENSKÝ, J. s. 32-39.

1.3. Problémové oblasti zavádění DDS v českých vysokoškolských knihovnách

Podíváme-li se na problémy dostupnosti informací z pohledu vysokoškolské knihovny v České republice je zřejmé, že není v slách žádné vysokoškolské knihovny zajistit nákupem do svých fondů všechny dokumenty, o něž mají (či by mohli mít) uživatelé zájem. Finanční prostředky, které mají uvedené knihovny k dispozici, jsou nedostačující a navíc je obtížné sladit tyto prostředky s potřebným finančním zajištěním na zabezpečení informačních potřeb a zájmů uživatelů v rámci celé univerzity. Je proto nezbytné identifikovat určité *jádro titulů*, pokrývající tematický profil vysoké školy v souladu s finančními možnostmi vysokoškolské knihovny. V žádném případě nelze uvažovat o tom, že by vysokoškolské knihovny mohly odebírat *všechny nezbytné tituly* a zrušily pouze předplatné u méně, nebo takřka vůbec nevyužívaných titulů. Domnívám se, že to nelze učinit jednak z důvodu roztržitého zájmu uživatelů, jednak vzhledem k počtu titulů, které uživatelé považují za nezbytné, a k nim nepřímým úměrným finančním možnostem. A jak vyplývá ze současné praxe, tituly, které vysokoškolské knihovny samy doplňují do svých fondů, jsou jen malým zlomkem z toho, co je vydáváno a co by uživatelé rádi v knihovnách studovali.

Z uvedených skutečností vyplývá, že se vysokoškolské knihovny snaží využívat dalších možností, jimiž zajišťují uživatelům přístup k informacím, a to jinak, než doplňováním vlastního knihovního fondu. K nejvýznamnějším způsobům patří hlavně meziknihovní výpůjční služby a dokumentové dodavatelské služby. Jistou možností je také spolupráce s jinými knihovnami při sdílení fondů koordinovanou akvizicí nebo zajištěním předplatného formou konsorcia. Uvedené formy ovšem zatím nepatří v našich podmínkách mezi hojně využívané metody k překonávání důsledků tzv. seriálové krize.

Uvedené změny v činnosti vysokoškolských knihoven přinášejí také *nové nároky* na technické zabezpečení a vyžadují i nové kvalifikační předpoklady u pracovníků knihoven. V akvizici a v poskytovaných službách se projevují důslednou selektivností, v doplňování přechodem na zpřístupňování elektronických dokumentů, důrazem na prezenční zpřístupňování knihovnických fondů, využíváním meziknihovnických služeb a služeb dodávání dokumentů. Ovšem pro všechny nové služby je nezbytné získat také uživatele, kteří budou dostatečně připraveni na změny v přístupu k informacím. Vzdělávání uživatelů pro práci s informacemi a zvyšování jejich informační gramotnosti je proto jedním z úkolů, se kterými dnešní pracovníci vysokoškolských knihoven pracují. Domnívám se, že i následující roky přinesou další výrazné změny způsobené rozvojem elektronického publikování (a to nejen v oblasti vědecké komunikace). Ve větší míře bude jistě docházet ke zpřístupňování dokumentů, které nebudou součástí fondů knihoven. Všechny tyto změny ovlivní také dosavadní postavení vysokoškolských knihoven i jejich činnost.

Jak již bylo řečeno, pro většinu vysokoškolských knihoven v ČR je dnes hlavní činností nákup, zpracování a půjčování tradičních dokumentů z vlastních fondů. Je však nezbytné se připravit na změnu velké části tradičních knihovnických činností a služeb, které budou brzy vypadat jinak. Myslím si, že **mnohé nejen vysokoškolské knihovny nebudou v brzké budoucnosti dokumenty půjčovat, ale budou „jen“ zajišťovat uživatelům přístup k elektronickým informacím.** Díky tomu dojde k mnohem výraznějšímu rozšíření služeb dodávání dokumentů, resp. služeb elektronického dodávání dokumentů.

2. Terminologické záležitosti EDD

V současné době je podstatným rysem práce většiny odborníků z různých oborů lidské činnosti *exaktní terminologické vymezení* studované problematiky. Přesné definování termínů a jejich vztahů je zásadní pro jednoznačné a nezaměnitelné chápání jednotlivých pojmů a pojmových vztahů. Také knihovnická a informační práce je úzce svázána s přesným vymezením používaných termínů. Sledování a udržování integrity terminologie a taxonomie v našem oboru je jedna ze základních podmínek jeho další-

ho rozvoje. Dané platí zejména pro současné dění, kdy knihovnicko-informační teorie i praxe jsou stále výrazně ovlivňovány změnami probíhajícími v celé sféře informačního průmyslu.

Vývoj elektronické komunikace, vstup informačních a telekomunikačních technologií do knihovnictví, mnohé způsoby zpřístupnění dokumentů a informací, či technologická řešení přístupů ke knihovním sbírkám výrazně ovlivnily jednotné a přesné vymezení termínů, popř. tvorbu nových termínů. Dostatečným příkladem nám může být oblast meziknihovních služeb a služeb dodávání dokumentů. Než se pustím do samotného shrnutí dosavadních vymezení služeb dodávání dokumentů a EDD, upozorním na některé nejasnosti v definování souvisejících pojmů.

Na základě studia zahraniční odborné literatury²⁹ jsem se dopracovala k poznání, že zde stále existuje určitý zmatek v samotném chápání základních termínů mezi autory odborných statí a jejich uživateli. *Meziknihovní služby a služby dodávání dokumentů* jsou termíny nejběžněji užívané pro označení: vlastního zabezpečení (resp. dodání) dokumentů z jedné knihovny do druhé, včetně xerokopii; získání (resp. přístup) časopiseckých článků od komerčních dodavatelů v tištěné nebo elektronické podobě.

Domnívám se, že vymezení obou termínů je nesprávné, a to z více hledisek. Termíny jsou užívány velmi volně a nezřídka je velmi obtížné si uvědomit, který z významů má autor na mysli. Proto se zaměřím na určité terminologické aspekty souvisejících pojmů a pokusím se dopracovat k jednotnému, přesně definovanému termínu, který by byl platný pro oblasti meziknihovních služeb a služeb dodávání dokumentů. Mým cílem je potom podnítit k další diskuzi v českém prostředí a vzbudit zájem o dopracování českého terminologického zázemí pro DDS, EDD, atd.

Vydeme-li z historického pohledu, pak meziknihovní služby vznikly před mnoha lety. Jejich přesně danou obsahovou náplní, záměrem a cílem bylo: „půjčování svazků dokumentů z jedné knihovny do druhé, vždy za předpokladu, že budou svazky vráceny“³⁰. Postupem času byly touto formou půjčovány také mikrofilmy obsahující originály cenných materiálů, které nemohly být půjčovány formou MVS. Nástup kopírovací techniky znamenal změnu v meziknihovních službách – místo celých svazků dokumentů byly zprostředkovávány kopie částí požadovaných materiálů, popř. článků. Oba tyto způsoby byly rovněž zahrnovány pod pojem meziknihovní výpůjčka, ačkoli se již nejednalo o fyzické vypůjčení dokumentu. Domnívám se, že šlo o pouhé zprostředkování části originálního dokumentu bez nutnosti vrácení obdrženého materiálu. Zároveň si myslím, že takto chápaná meziknihovní výpůjčka se liší od dodání kopií, a to v několika ohledech. Zejména jsou odlišné pracovní postupy a vynaložené výdaje.

Samozřejmě proti výše uvedenému může některý z oponentů argumentovat, že pojem MVS se postupem času stal obecným termínem a tím ztratil přesné vymezení. Ovšem tento fakt neřeší záležitost vlastního nepřesného užití pojmu. Jistě zde sehrála svou roli také skutečnost, že dokud nevznikly a nebyly běžně užívány další zdroje a formy dodávání (resp. půjčování) dokumentů, nebylo potřeba hledat hranice mezi pojmy meziknihovní výpůjčka a dodávání dokumentů.

Podstatné změny v chápání pojmů nastaly se vznikem a rozšířením nových dodavatelů³¹, kteří zprostředkovali kopie článků na komerční bázi. Mezi prvotními dodavateli se objevují vydavatelé časopisů a agenti, později také poskytovatelé bibliografických databází. V této fázi byla připravena půda pro oddělené definování a chápání pojmu meziknihovní výpůjční služby a dodávání dokumentů. Postupem času se tedy vyčlenil samostatný pojem **dodávání dokumentů**.

2.1. Stručné shrnutí dosavadních vymezení DDS

Tradice v *dodávání dokumentů* je v knihovnictví poměrně dlouhá, ovšem záleží na úhlu pohledu autora a také na terminologickém upřesnění souvisejících pojmů. Někdy bývá uváděno, že samotné služby dodávání dokumentů jsou právě tak staré, jako existence knihoven samotných. Během několikaletého vývoje se vytvořily mnohé formy a varianty dodávání dokumentů mezi knihovnami. V původním smyslu bylo dodávání dokumentů chápáno jako sdílení zdrojů mezi knihovnami, ale v uplynutých letech se

změnilo chápání samotného pojmu i možností dodávání dokumentů. Změny byly způsobeny především vstupem nových technologií do knihovnictví a zvyšujícím se vlivem komerčních dodavatelů dokumentů. V té samé době, kdy knihovny začaly využívat zkušeností s dodáváním dokumentů, došlo ke zvýšení požadavků na tyto služby. Služby dodávání dokumentů zároveň poskytly knihovnám důležité příklady z oblasti spolupráce a daly tak najevo svou důležitost při organizaci nového typu služeb. Jakmile knihovny uznaly bezvýslednost snah při vlastnictví všech dokumentů a rovněž malý podíl na dostupnosti všech informací, došlo k pevnému uchopení a k zahrnutí služeb dodávání dokumentů do vývoje nových informačních technologií a komunikačních sítí.³²

V době, kdy začaly knihovny využívat dokumentových dodavatelských služeb, došlo ke zvýšení počtu požadavků. Tím byla demonstrována důležitost spolupráce mezi knihovnami a komerčními dodavateli. Nový typ služeb dal najevo svou nepřehlédnutelnost při vytváření základní struktury služeb uživatelům a bylo nutné vyslovit základní definice pojmu DDS a souvisejících oblastí. Přitom základní charakteristiky DDS vycházely z předpokladu přímého umístění dokumentů do rukou uživatelů nebo knihoven.³³

Definice pojmu DDS se dnes stále mění a vzhledem k obsahové neurčitosti tohoto pojmu uvádím některé zásadní charakteristiky služeb DDS, které byly publikovány v odborné literatuře. V anglicky psané literatuře bývá pojem „**document delivery**“ nejčastěji chápán, v nejširším slova smyslu, jako *sdílení dokumentů* (zahrnující knihy, zprávy z konferencí, články a další bibliografické záznamy) nebo *sdílení zdrojů informací* mezi knihovnami nebo prostřednictvím nákupu od komerčního dodavatele. Během vývoje dokumentových dodavatelských služeb byly vytvořeny a definovány **základní formy DD**.

- *Mez knihovní výpůjčka (ILL)* – představuje reciproční dohodu mezi knihovnami, které své lokální vlastnictví dokumentů využívají pro zasílání dokumentů dalším knihovnám, jednotlivým uživatelům a organizacím³⁴. Většinou nebyvají knihovny přímými plátcí poskytovaných služeb, výjimkou mohou být pouze urgentní požadavky, vyžadující určité přednostní formy zpracování.

- *Komerční dokumentové dodavatelské služby (CDS)* – zahrnují nákup dokumentů, nebo jejich částí prostřednictvím komerčních dodavatelů nebo agentů, kteří v zájmu uživatelů shromažďují veškeré informační zdroje za účelem jejich zpřístupnění³⁵. Komerční agentury mají řadu variant a forem, které se ustálily během jejich vývoje.

- *Elektronické dodávání dokumentů (EDD)* – v tomto případě jsou všechny transakce při dodávání dokumentů vyřizovány elektronicky, tj. od objednávky, přes příjemku, až po konečný dokument v elektronické podobě. EDD³⁶ také zahrnuje nákup dokumentů nebo jejich částí v elektronické podobě prostřednictvím komerčních dodavatelů či agentů.

- *Sdílení zdrojů (RS)* – je jednou z možností poskytování dokumentů na základě vytvořených kooperačních sbírek, které knihovny využívají pro potřeby svých uživatelů a čtenářů³⁷. Na základě smluvního vztahu tedy knihovny zpřístupňují vlastní tištěné i elektronické zdroje uživatelům jiných knihoven.³⁸

²⁹ Převážně anglicky psané literatury věnované různým aspektům MVS, DDS a EDD.

³⁰ LINE, M. B. s. 147-148.

³¹ Na počátku převážně soukromé společnosti.

³² KINDER, R. s. 17-23.

³³ WEAVER-MEYERS, P. L.; STOLT, W. A. s. 26-38.

³⁴ ILL = interlibrary loan

³⁵ CDS = commercial document supply

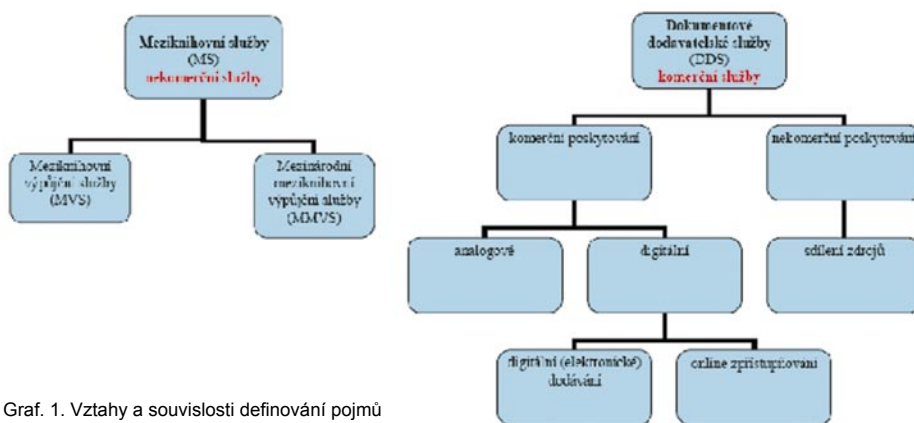
³⁶ EDD = electronic document delivery.

³⁷ RS = resource sharing.

³⁸ FINNIE, E. s. 1-9.

■ *Vzdálený přístup k dokumentu a jeho dodání (RDS)* – je chápán jako komplexní proces³⁹, který obsahuje získání bibliografické informace o dokumentu, identifikaci konkrétního dodavatele, zprostředkování vzdáleného přístupu k dokumentu⁴⁰ a jeho následné dodání. Tato forma zahrnuje také finanční stránku zprostředkování přístupu a dodání dokumentu.

Velmi výstižně a přehledně lze situaci základních forem dodávání dokumentů znázornit *graficky*. Jednotlivé formy dodávání dokumentů v knihovnicko-informačním prostředí jsou zde klasifikovány na základě podstatného znaku, kterým je požadavek na *finanční úhrady* za poskytované služby. Přitom z následujícího **grafu** jasně vyplývají logické vztahy a souvislosti, které lze mezi jednotlivými pojmy vysledovat.

Graf. 1. Vztahy a souvislosti definování pojmů

V české odborné knihovnické terminologii je potom anglický termín „**document delivery**“ doslova překládán jako *dodávání dokumentu* a slouží k vyjádření nového trendu při poskytování knihovních a informačních služeb souvisejících se zprostředkováním, resp. dodáním plných textů dokumentů na základě citací získaných především z bibliografických bází dat na CD-ROM, ale i z online přístupných bází dat, tištěných indexů a bibliografií. V převážné míře jde o časopisecké články, zřídka o části knih, resp. jiných institucionálních dokumentů.⁴¹

V odborných terminologických slovnících se nejčastěji pod pojmem „(electronic) **document delivery** (EDD)“ zpravidla rozumí takové *služby*, jejichž cílem je buď rychlé *doručení dokumentu za účelem jeho vypůjčení* (např. může jít o služby v rámci sítě úzce spolupracujících knihoven nebo MVS), nebo *dodání kopie dokumentu*, popř. jeho části poštou, faxem či elektronicky *místo vypůjčky*, resp. zakopení jeho *originálu*.⁴² V tomto druhém případě může jít o způsob vyřízení požadavku v rámci MVS, ale také o službu specializované instituce nebo firmy, která ji poskytuje na komerčním principu. Nejnověji je pak EDD chápáno jako *součást nabídky* nakladatelství, případně některého ze zprostředkovatelů (např. subskripční agentury), při zpřístupňování *elektronických verzí periodik* nebo jiných typů dokumentů.

Poněkud odlišná je definice „**elektronického dodávání dokumentu**“, která charakterizuje EDD jako: „kombinaci technického vybavení a softwaru, které jsou používány ke zprostředkování dokumentu; zahrnuje naskenování papírových dokumentů a jejich následný přenos ve formě elektronických (digitálních) kopií mezi knihovnami, nebo knihovnou a remocovým uživatelem (resp. jejím uživatelem)“.⁴³

³⁹ RDS = remote document access and supply.

⁴⁰ Na základě dohod a dalších smluvních vztahů.

⁴¹ ŠOLTÉSOVÁ, L.; VOKÁLOVÁ, J.; SVITANIČOVÁ, S. s. 136-144.

⁴² TKAČÍKOVÁ, D. s. 28.

⁴³ O'SHEA, D. nestr.

V českém prostředí nalezneme další aktuální vysvětlení pojmu „**dodávání dokumentů**“ v terminologickém slovníku KTD.⁴⁴ Termín DD je zde definován jako: „*trvalé, nebo dočasné zprostředkování plných textů dokumentů (např. časopiseckých článků nebo knih) v elektronické nebo tištěné podobě*“. Normativní vyjádření vychází z označení „**služba zprostředkování dokumentů**“ a vyjadřuje „*poskytnutí originálu nebo kopie dokumentu, kterou si uživatel informací ponechá jako opak poskytnutí výpůjčního exempláře*“.⁴⁵ Uvedené služby zprostředkování dokumentů také zahrnují nákup fotokopíí, obvykle časopiseckých článků, od dodavatelů.

Souvisejícím pojmem je pak „**elektronické dodávání dokumentů**“, kterým se v KTD rozumí: „*služba doručení plného textu dokumentu v elektronické podobě*“.

Na základě studovaných materiálů a z hlediska srovnání různorodých vymezení služeb dodávání dokumentů se domnívám, že je potřeba **revidovat** české výklady hesel z KTD, které souvisí s probíranou problematikou. Myslím si, že je podstatné zvážit, prodiskutovat a dále navrhnout konkrétní vyjádření pojmů, které by lépe odpovídalo praxi, a to především s ohledem na všechny aspekty, v němž se EDD uplatňuje. Vzhledem k výše uvedenému zde uvádím pouze několik **návrhů k diskusi**, která se týká oblasti DD.

- Zvážit skutečnost, že podstatným kritériem služeb EDD, je fakt, že zkratka adjektiva anglického „*electronic*“ se netýká fyzické podstaty (či nosiče) dokumentu, ale označuje cestu jeho doručení. Stávající výklad ovšem vyznívá naopak a mluví o dokumentu v elektronické podobě (resp. elektronickém dokumentu).
- Z lingvistického a sémantického hlediska zvážit použití českého překladu termínu „*delivery*“ a jeho případné odkázání. Který z českých významů je věcně korektnější – „*dodávání*“, resp. „*doručování*“? Osobně se přikláním k zachování označení „*dodávání*“, který lépe odkazuje na konkrétní úkoly plněné v rámci EDD.
- Posoudit, sjednotit, resp. vyjmenovat rozdíly mezi pojmy služby zprostředkování dokumentů a RDS. Dle mého soudu je opět v rámci vymezení jistá volnost, možná až překrývání obou užívaných termínů.
- Doplnit heslo „*digital document delivery*“ – služba dodání plného textu digitální cestou. S ohledem na právní stránku věci výklad daného pojmu považuji za důležitý pro další vývoj. Potřeba je také ujasnit, zda navrhovaný pojem bude ve vztahu nadřazenosti, podřazenosti, resp. ekvivalentnosti k pojmu EDD.
- U všech termínů propracovat spojení s praxí, kde je nutno vzít v úvahu řadu momentů, které jevově technické vymezení jednotlivých jevů zatím pomíjí. Domnívám se, že v činnosti knihoven jsou však podstatné a nelze je opominout (např. finanční zázemí, právní aspekty, atd.).
- V souvislosti s technickou stránkou vymezení služeb je oprávněný požadavek stálého sledování vývoje a je tedy podstatné aktuálně zapracovávat případné změny, tak jak se objevují, nebo jak do našeho oboru pronikají.

Předpokládám, že některé z mých návrhů budou komentovány a doufám, že vyvolají potřebnou odezvu, která povede k následné aktualizaci termínů v české terminologické databázi knihovnictví a informační vědy KTD.

⁴⁴ Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy. Dostupné z WWW: <<http://sig-ma.nkp.cz/F/>>.

⁴⁵ ČSN ISO 5127-2003.

Závěr

Současný rozvoj elektronické komunikace informací a elektronického publikování vědeckých a odborných poznatků zasahuje stále více do oblasti informační vědy a knihovnictví a také do činností dalších institucí a osob, které se účastní procesu vydávání časopisů a knih. Jedná se především o vydavatele, editory, vědecko-výzkumné pracovníky, resp. autory, kteří vystupují v roli samotných účastníků procesu publikování, ale rovněž se podílejí na vzniku konečného zveřejněného dokumentu, který je pak k dispozici knihovníkům, informačním pracovníkům, uživatelům a čtenářům. Výsledkem elektronického publikování dokumentů je na jedné straně zvyšující se rychlost rozptýlu a pronikání jednotlivých informací v rámci komunikačního procesu, na druhé straně je podstatně snadnější dosažitelnost obsahu. Pod vlivem elektronického publikování zákonitě dochází i ke změnám v distribuci (či elektronické distribuci) dokumentu mezi účastníky celého komunikačního řetězce, tj. v počáteční autorské, redakční a preprintové fázi, až po fázi závěrečného doručování hotových dokumentů za účasti komerčních dokumentových dodavatelských služeb.

V poslední době, zvláště v souvislosti s příchodem nového milénia, je pro zabezpečení badatelských a publikačních potřeb v knihovnicko-informační i individuální informační praxi prokazatelný zcela zřetelný vzestup odděleného vyžadování a pak i dodávání jednotlivých časopiseckých článků cestou jak dokumentových dodavatelských služeb (DDS), tak meziknihovní výpůjční služby (MVS), či dokonce mezinárodní meziknihovní výpůjční službou (MMVS). Daný stav je důsledkem omezování rozpočtů knihoven, které jsou stále více nuceny rušit objednávky a předplatné časopisů a dalších seriálů. Služby zprostředkování elektronické podoby části fyzického dokumentu jsou potom jedinou možnou cestou jak zajistit, doplnit a ušetřit potřebné finance na nákup alespoň omezené nabídky časopisů v mnoha knihovnicko-informačních institucích. Trvá popsaná situace krácení rozpočtů přitom v knihovnách a informačních institucích trvá již desetiletí. Zároveň dochází ke každoročnímu nárůstu ceny časopisů o cca 10 %.⁴⁶

Obrovský kvantitativní nárůst publikovaných vědeckých informací spolu se zvyšováním nákladů na jejich získávání vedou k neustálému prohlubování symptomů jevu, který se několik desetiletí označuje jako *krize vědeckého publikování*.⁴⁷ Nárůst množství publikací je samozřejmě podmíněn institucionálním rozvojem vědy a zvyšováním počtu pracovníků, kteří jsou do vědeckého výzkumu zapojeni. Mnozí autoři⁴⁸ v této souvislosti upozorňují na často nízkou kvalitu publikovaného výstupu, která souvisí se snahou autorů vyhovět kvantitativním požadavkům hodnocení ze strany akademických orgánů, a zdůrazňují, že jedním ze způsobů řešení krize je zracionalnění požadavků na akademické postupy. Nejvýrazněji se tento problém projevuje u vědeckých časopisů jednak jako omezená kapacita vědeckých pracovníků daného vědního oboru sledovat aktuální výsledky výzkumů, a jednak jako neschopnost zprostředkovatelských článků vědecké komunikace, tj. vědeckých knihoven a návazných informačních služeb, zpracovávat narůstající kvantum informací.

Samotný původ vědeckých časopisů spadá do první poloviny 17. století, kdy si jako forma vědecké komunikace získalo mimořádnou popularitu tzv. psaní dopisů. Představitelé přírodní filozofie zveřejňovali své myšlenky a objevy cestou otevřené korespondence s jinými vědci doma i v zahraničí. Tímto způsobem docházelo nejen k rozšiřování poznání, ale prostřednictvím určité formy recenze také k ověřování poznaného. Na přelomu 19. a 20. století byla převážná většina nákladu akademických časopisů distribuována zadarmo členům jednotlivých vědeckých společností nebo výměnou s jinými společnostmi.⁴⁹

Teprve vývoj po druhé světové válce se začal ubírat jiným směrem. V souvislosti s nárůstem zájmu o časopisy i zvyšováním cen publikování do publikačního procesu vstoupili *komerční vydavatelé*. Tehdy se vědecké publikování plně transformovalo z nekomerčního sektoru do publikačního průmyslu. Ze statistických přehledů pak vyplývá odhad zisků vydavatelství vědecké literatury, který se pohybuje na hranici 40 %, přičemž ceny se neustále zvyšují.⁵⁰ Mnohem více alarmující jsou potom statistiky odrážející dosah těchto finančních tlaků na vědecké knihovny a vědecko-informační střediska,

jejichž úlohou je vědeckou publikační produkci zajišťovat pro potřeby svých uživatelů.⁵¹ Například podle knihovnických statistik z USA jde zhruba 70 % průměrného rozpočtu vědecké knihovny na předplatné časopisů. Ročně zaplatí 121 severoamerických členů Asociace vědeckých knihoven⁵² za časopisy 500 milionů dolarů. Odhaduje se, že do roku 2015 suma na zachování existujícího rozsahu předplatného vědeckých časopisů naroste celkově až na 1,9 miliardy dolarů, což znamená, že individuální náklady jednotlivých knihoven překročí hranici 16 milionů dolarů.⁵³

Je tedy vcelku logické, že při uvedených cenových relacích si velká většina vědeckých knihoven na světě nemůže dovolit předplatit ani základní periodika z určitého vědního oboru. V případě takto omezeného přístupu k informacím se však stává diskutabilní samotná podstata vědeckého výzkumu, který musí být postaven na znalosti aktuálního stavu poznání. Myslím si, že řešení tohoto problému lze nalézt **ve využití technologií elektronického publikování a především následného dodání plného textu elektronické podoby části fyzického dokumentu koncovému uživateli.**

Současnou situaci v oblasti vědeckých knihoven a vědecko-informačních středisek také velmi výstižně dokresluje citát z článku, který říká: „...Každoročně je vydáváno stále větší množství tištěných dokumentů. V posledních letech roste také počet publikovaných elektronických dokumentů. Ceny všech informačních pramenů se trvale zvyšují, nejvýrazněji je každoročně tento nárůst patrný u předplatného periodik. Jedním z řešení, k nimž jsou knihovny nuceny přistupovat, bývá omezování počtu odebíraných titulů časopisů a snižování počtu multiplikátů u neperiodické literatury. Rušení předplatného knihovnami nutí nakladatele zvyšovat ceny, aby mohli pokrýt své náklady. To ovšem vede k dalšímu rušení předplatného knihovnami...“⁵⁴

Na základě svých studií a z částečné znalosti aktuálního stavu a situace především současných vysokoškolských knihoven v České republice se domnívám, že **je potřeba přistoupit k restrukturalizaci časopiseckých fondů a méně využívané tituly přestat odebírat. Na jejich místo pak komerčně objednávat jen jednotlivé články pomocí různých zprostředkovatelů a služeb dodávání dokumentů dle požadavků a potřeb uživatelů knihovny.** Jde především o to, přistoupit na omezování vlastnictví časopisů a zajišťovat si přístupy k jednotlivým dokumentům. Při jednání s vydavateli a zprostředkovateli je pro knihovny výhodnější vytvářet konsorcia a sdružení, která umožní snížení finanční náročnosti takto poskytovaných komerčních služeb.

Tak by se velmi stručně daly shrnout základní příčiny a důsledky toho, proč současné vysokoškolské knihovny nemohou pokrýt požadavky svých uživatelů na informace nákupem všech nezbytných dokumentů do svých fondů a proč jsou nuceny orientovat se na jiné formy přístupu k informačním pramenům. Mezi tyto nové formy přístupu k informačním pramenům již dnes neodmyslitelně patří především dokumentové dodavatelské služby. Jak ukazuje soudobý rozvoj dokumentových dodavatelských služeb, bude zřejmě tento přístup k informacím v následujících letech převažovat nad dosavadní praxí, spočívající v poskytování výpůjčních služeb uživatelům na základě vlastních fondů jednotlivých knihoven.

Myslím si, že s dalším rozvojem elektronického publikování dojde k postupnému přesunu vydávání časopisů od komerčních firem na vydavatelství univerzit a vědeckých společností, což povede ke snížení cen časopisů i článků samotných. Pro potřeby většího rozšíření a dalšího uplatnění systémů DD v praxi je potřeba služby dodávání dokumentů osvobodit z pravomoci copyrightu, k čemuž nám napomůže také vydavatelství přesun k plnotextovým časopisům s volným či otevřeným přístupem. Samozřejmě je

⁴⁶ LAWAL, I. (2001) s. 136-154.

⁴⁷ ŠUŠOL, J. s. 66-68.

⁴⁸ CUMMINGS, A. M. nestr.

⁴⁹ COOK, A. s. 15-21.

⁵⁰ CREATE, nestr.

⁵¹ LUTHER, J., nestr.

⁵² Association of Research Libraries

⁵³ LAWAL, I. (2002), nestr.

⁵⁴ TKACÍKOVÁ, D. s. 23-33.

v této souvislosti potřeba počítat také s tím, že ne všichni uživatelé mají veškeré předpoklady k využívání elektronických zdrojů i nových informačních technologií. Proto je nutné exaktně vymezit úlohu pracovníka odborné knihovny a jejího uživatele v návaznosti na měnící se systémové prostředí odborných knihoven.⁵⁵

V souvislosti s rozvojem elektronického publikování a jeho předpokládanou návazností na rozvoj služeb DDS se rovněž jeví jako zcela zřejmé, že publikace tištěné v tradiční papírové podobě budou s rychle postupující digitalizací komunikačního prostředí přejímat stále více také některé nové operace a pracovní postupy z oblasti elektronických publikací. Tento vzájemný vztah je potřeba uchovat především tam, kde má být udržen zájem jak uživatelů tzv. „papírově-orientovaných“⁵⁶, tak i uživatelů „založených na zprostředkování informací prostřednictvím obrazovky osobního počítače“⁵⁷.

Vzhledem k uvedeným skutečnostem je zřejmé, že žádná vysokoškolská knihovna není v současnosti schopna uspokojovat požadavky svých uživatelů a čtenářů výlučně na základě vlastních fondů. V systému knihovnicko-informačních služeb tak nabývají stále většího významu tradiční meziknihovní služby (MS) a mezinárodní meziknihovní služby (MMS). Kromě obvyklých forem půjčování dokumentů, tj. knih a získávání xerokopíí článků z časopisů prostřednictvím klasické pošty, si výraznou popularitu získalo také dodávání dokumentů v elektronické formě, přímo do počítače koncového uživatele nebo čtenáře, který žádaný dokument (popř. článek) potřebuje. Tento způsob získávání dokumentů funguje prostřednictvím elektronických systémů dodávání dokumentů.

Díky svým možnostem si systémy dodávání dokumentů získávají stále významnější místo v oblasti tradičních meziknihovních výpůjčních služeb (MVS) a mezinárodních meziknihovních výpůjčních služeb (MMVS). Uživatelé a čtenáři vysokoškolských knihoven požadují rychlé a kvalitní služby, za které jsou často ochotni také zaplatit. A právě tyto požadavky mohou systémy dodávání dokumentů uspokojit. Proto se služby typu DDS staly logickou součástí knihovnicko-informačních služeb vysokoškolských knihoven, potažmo neodmyslitelnou součástí online informačního průmyslu dnešních dnů.

---

⁵⁵ VLASÁK, R. (2004), nestr.

⁵⁶ angl. „paper-centric end user“.

⁵⁷ angl. „screen-based end user“.

Literatura a použité zdroje:

- BARTOŠEK, Miroslav. Digitální knihovny – teorie a praxe. *Národní knihovna*. 2004, roč. 15, č. 4, s. 233-254. ISSN 1214-0678.
- BOHÁČEK, Martin. Autorskoprávní otázky knihovních služeb se zaměřením na digitalizované dokumenty. In *Seminář o elektronických službách typu document delivery pro pracovníky veřejné přístupných knihoven*. Praha : STK, 1999, s. 6-31.
- BRATKOVÁ, Eva. Rozvoj otevřených archivů elektronických tisků a alternativních bibliografických služeb v oboru informační vědy. *Národní knihovna*. 2003, roč. 14, č. 4, s. 254-269. ISSN 1214-0678.
- COOK, Alan. Academic Publications before 1940. In *A Century of Science : A Collection of Essays*. Amsterdam : IOS Press, 2001, s. 15-24.
- *Create Change : Get more for your academic research* [online]. Washington : ARL; SPARC, c2006 [cit. 2010-09-28]. Dostupný z WWW: <<http://www.createchange.org/>>.
- CUMMINGS, Anthony M.; et al. *University Libraries and Scholarly Communication : A Study prepared for the Andrew W. Mellon Foundation*. Washington : Association of Research Libraries, 1992 [cit. 2010-09-29]. Elektronická verze tištěné publikace. Dostupný z WWW: <http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=zrgrAAAAMAAJ&oi=fnd&pg=PR5&dq=University+Libraries+and+Scholarly+Communication+:+A+Study+prepared+for+the+Andrew+W.+Mellon+Foundation&ots=_74BZM-TPz&sig=xTVW0Qw-O9JfGmElzBLB7AMlyw#v=onepage&q&f=false>.
- ČSN ISO 5127. *Informace a dokumentace – slovník*. Praha : Český normalizační institut, 2003. 160 s.
- *eLib : The Electronic Libraries Programme* [online]. Bath : UKOLN Systems Team, last rev. 30-Mar-2009 [cit. 2010-10-04]. Dostupný z WWW: <<http://www.ukoln.ac.uk/services/elib/>>.
- *The European Union Encyclopedia and Directory 1999*. 3rd ed. Hampsire : Routledge, 1999. 520 s.
- FINNIE, Elizabeth. *Document delivery : a managing information report*. London : Aslib, 1998. 128 s.
- CHMIELEWSKA-GORCZYCA, Ewa. Biblioteka virtualna – wizja czy rzeczywistość. *Przegląd Biblioteczny*. 1996, no. 2/3, s. 117-130.
- KINDER, Robin. Introduction : four views of document delivery service. *The Reference Librarian*. 1999, no. 63, s. 1-23.
- *KTD-Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV)* [online]. Praha : Národní knihovna ČR, c 2004 [cit. 2010-10-02]. Dostupný z WWW: <<http://sigma.nkp.cz/F/>>.
- LAWAL, Ibrinke (2001). Scholarly communication at the turn of the millenium : a bibliographic essay. *Journal of Scholarly Publishing*. 2001, vol. 32, no. 3, s. 136-154.
- LAWAL, Ibrinke (2002). Scholarly Communication : The Use and Non-Use of E-Print Archives for the Dissemination of Scientific Information. *Issues in Science and Technology Librarianship* [online]. 2002, no. 36 [cit. 2010-10-05]. Dostupný z WWW: <<http://www.istl.org/02-fall/article3.html>>.
- LINE, Maurice B. A matter of terminology: from ILL and DD to RDS. *Interlending & Document Supply*. 2003, vol. 31, no. 2, s. 147-148.
- LUTHER, Judy. White Paper on Electronic Journal Usage Statistics [online]. Washington : Council on Library and Information Resources, 2000 [cit. 2010-09-21]. Dostupný z WWW: <<http://www.clir.org/pubs/reports/pub94/pub94.pdf>>.
- MASTRODDI, Franco A. Experiments in electronic publishing and document delivery; results of the EEC's DOCDEL Programme. *Interlending and Document Supply*. 1988, vol. 16, no. 4, s. 121-128.
- MITCHELL, Eleanor; WALTERS, Sheila A. *Document delivery services : issues and answers*. Medford : Learned Information, 1995. 333 s.
- NAISBITT, John; ABURDENOVÁ, Patricia. *Megatrendy 2000 : desať nových smerov na deväťdesiate roky*. 1. vyd. Bratislava : Medzinárodná účastinná spoločnosť Bradlo, 1992. 324 s.
- O'SHEA, Denise. *Basics of Electronic Document Delivery* [online]. Bethesda : NN/LM Modele Atlantic Region, 2005 [cit. 2010-10-05]. Dostupný z WWW: <http://nmlm.gov/training/edd/complete_slides.ppt>.

- PINDLOWA, Wanda. Elektroniczne czasopisma i systemy elektronicznego rozpowszechniania dokumentów. *Przegląd Biblioteczny*. 1985, no. 2, s. 227-238.
- PLANKOVÁ, Jindra. *Systémy elektronickej komunikace dokumentů a nová paradigmatá knihovnictví*. Praha, 2008. 217 s., xviii s. příl. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav informačních studií a knihovnictví. Školitel Doc. PhDr. Rudolf Vlasák.
- POLIŠENSKÝ, Jiří. Digitalizace jako součást technologie reformátování knihovních fondů. In *Seminář o elektronických službách typu document delivery pro pracovníky veřejně přístupných knihoven*. Praha : STK, 1999, s. 32-39.
- ROWLEY, Jennifer. The question of electronic journals. *Library Hi Tech*. 2000, vol. 18, no. 1, s. 46-54.
- ŠILHÁNEK, Jaroslav. Elektronické dokumenty v oblasti odborných a vědeckých publikací; blíží se konec vydávání tištěných časopisů? In *Automatizace knihovnických procesů 1998*. Praha : SKIP, 1999, s. 9-18.
- ŠOLTÉSOVÁ, Lubomíra; VOKÁLOVÁ, Júlia; SVITANIČOVÁ, Silvia. Document delivery. In *Infos '95*. Bratislava : Slovenská technická knižnica, 1995, s. 136-144.
- ŠPÁLA, Milan. E-distribuce dokumentů (EDD/DDS) při pokračující elektronizaci dokumentů – přístup nebo vlastnění. In *Inforum 2004 – 10. konference o profesionálních informačních zdrojích, Praha 25. – 27. 5. 2004* [online]. Praha : AiP, 2004 [cit. 2010-10-08]. Dostupný z WWW: <http://www.inforum.cz/pdf/2004/Spala_Milan1.pdf>.
- ŠUŠOL, Jaroslav. *Elektronická komunikácia vo vede*. Bratislava : Centrum VTI SR, 2003. 156 s.
- TKAČÍKOVÁ, Daniela. Postavení služeb typu „document delivery“ v rámci služeb knihoven. In *Automatizace knihovnických procesů 1998*. Praha : SKIP, 1999, s. 23-33.
- *Učení je skryté bohatství : zpráva mezinárodní komise UNESCO „Vzdělávání pro 21. století“*. Praha : Ústav pro informace ve vzdělávání, 1997. 125 s.
- VLASÁK, Rudolf (1999). *Světový informační průmysl*. 1. vyd. Praha : Karolinum, 1999. 341 s.
- VLASÁK, Rudolf (2004). DDS a on-line digitální knihovny : změna jednoho paradigmatu. In *Inforum 2004 – 10. konference o profesionálních informačních zdrojích, Praha 25. – 27. 5. 2004* [online]. Praha : AiP, 2004 [cit. 2010-0922]. Dostupný z WWW: <http://www.inforum.cz/pdf/2004/Vlasak_Rudolf.pdf>.
- WEAVER-MEYERS, Pat L.; STOLT, Wilbur A. Delivery speed, timeliness and satisfaction : patrons' perceptions about ILL service. *Journal of Library Administration*. 1996, vol. 23, no. 1/2, s. 23-42.
- WOOD, James L. Document delivery and new technologies. *Interlending and document supply*. 1983, vol. 11, no. 4, s. 127-130.